

עונת החפירות הראשונה בתל ערד

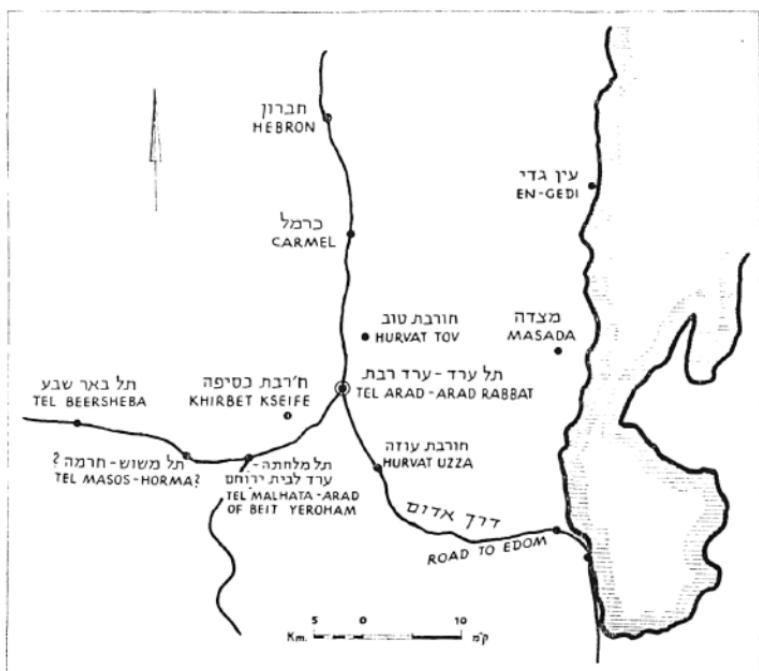
(סקירה ראשונה)

מאט

י. אהרון ורות עמירון

א. ארגון המשלחת

החפירות הארכיאולוגיות בתל ערד, הגדול והחשוב שבתלי הנגב המזרחי (ראה ציור 1), התחילו עם השלמת המבנים הראשוניים בעיר החדשה ערד. אריה אליאב, מנהלו הראשון של חבל ערד, היה היוזם הראשי של עונת החפירות הראשונה, והודות להתלהבותו, למרצו ולעוזתו הרבה עליה בידנו להציג תוצאות כה ברוכות בזמן הקצר שעמד לרשותנו. הנהלת החבל ראתה

ציור 1
מפת האיזור

בחפירות הארכיאולוגיות את אחת מפעולותיה הבכנה להקמת העיר, ועל כן נשאה בחלק ניכר מן החוצאות, סיפקה את צרכי המשלחת והעמידה לרשומה את הפעולים וחילק מן המחנה הקדמי, ששימש בסיס נוח לעבודתה במשך כל העונה. לקרהת סוף העונה החליפו מנהלי החבל, ובמקומו של א. אליאב בא אלוף-משנה י. פונדק, אשר לא רץ לעמוד בתחריביו של קודמה, אלא אף הרחיב את עוזרת החבל ויום את ערכיתה של עונת-החפירות השנייה.

החפירות נערכו מטעם האוניברסיטה העברית, החברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה ואגף-העתיקות של משרד החינוך ותרבות¹. מר יוסף אבירם תיאם את פעולות המוסדות וסייע בעבודות-הארגון.

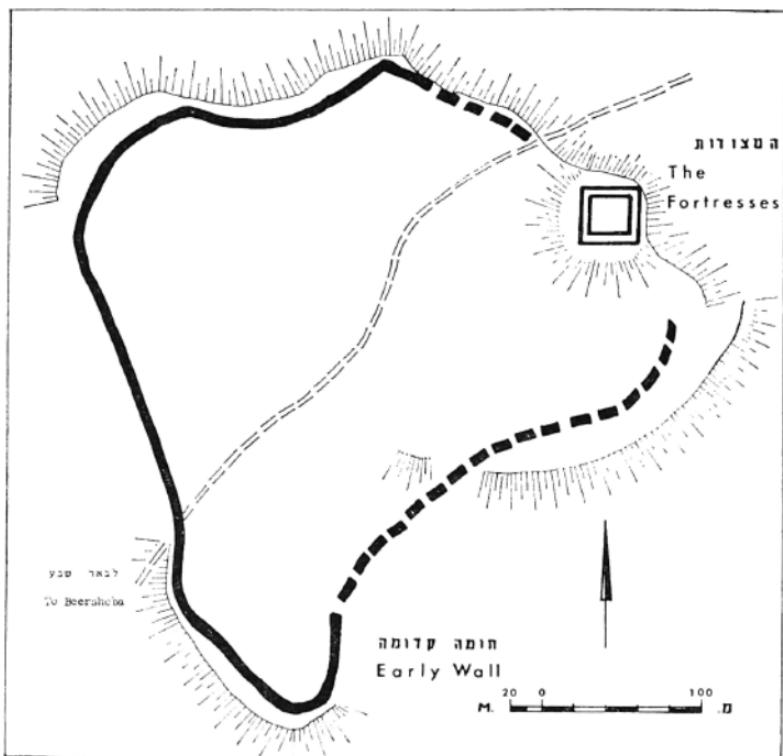
המשלחת המדעית מנתה 30–40 חברים, רובם סטודנטים ומתרנבים. אברהם איתן ומשה כוכבי עזרו למחברי דין-וחשbon זה בניהול החפירה, יוסף שנהב ריכז את מלאכת-הרפאות ומיכאל פיסיט – את המדידות. אריה אפרת מקיבוץ דורות היה אחראי לארגון המשלחת. מר י. שוייג עשה חלקמן הצלומי. בחפירות עצמן עבדו חמישה מחוברים של 80–100 גדר"עים מכתבי ספר מקצועים שונים וכן 40–70 בדורים מן הסביבה. כן מן הדין לצין את סיוען של עיריית באר-שבע, מע"ז וחברת רסק"ו בהשaltung ליל-עבדודה, ומעל כלל – את העזרה הרבה שהושיט לנו פיקוד-הדרום של צה"ל, בייחוד בעת השטפון שפקד אותנו בשבוע הראשון של עבודתנו. לולא עזרתם של כל אלה לא היו החפירות יוצאות אל הפעול, וננו מביעים להם בזה את חודתנו הנאמנה.

עונת-החפירות נמשכה 8 שבועות, מן ה-19 בפברואר עד ה-13 באפריל 1962, אך, למעשה, עבדנו 7 שבועות בלבד, שכן בשבוע הראשון שבתה המלאכה בגל הגשמי והשתפוגות שפקדו את האיזור. כן סבלנו סבל רב מן הרוחות החזקות שנשבו משך רוב ימי החפירה, ולעתים אף נאלצנו להשיב את העבודה מחמת סופות-האבק שהשתוללו על התל. זו גם אחת הסיבות, שהוחלט לקיים את עונת-החפירות השנייה בקייז.

ב. שטח-החפירה ושלבות היישוב

את תל ערד מרכיבות כמה גבעות שטוחות, שرك המורחית שבתן, בעלת שכבות-יישוב רבים (וראה ציור 2; לוח ד, 3), מתנשאת בצורה בולטת. בגבעה זו המשתרעת על שטח של 50 × 50 מ' בקירוב, וshallיה נבנו

1. תודתנו נתונה לתורמים בארץ וב בחו"לארץ על תרומותיהם האדירות.

צייר 2
תכנית התל

המצודות המאוחרות יותר, התרכו בעיקר בעבודתנו. התחלנו לחפור בפינות הצפוןית-מזרחתית (שטח א') והדרומית-מערבית (שטח ג'), וכן עשינו שני תחכים עמוקים, המתאחדים עם שטחים אלה במדרון המזרחי (שטח ב') והמערבי (שטח ד') של התל. כן עשינו חתך במדרון הנמוך יותר (שטח ח'), בהמשך לחתך המזרחי. במקומות שונים של התל הנמוך, בייחוד בקרבת חומה שנתגלתה בקצתו המערבי (שטח ח'), נרכשו פירוטיגיטיון קטנות. בעקבות כל החפירות האלה עלה בידיינו להבחין ב-12 שכבות: אחת — מן התקופה הכלקוליתית, אחת — מתקופת-הברונזה הקדומה, ועשרה — מתקופת-הברזל ויאלך. דומה, שאין במקום שכבות-ישוב קדומות או מאוחרות יותר, אך יש לקוות, שבעוגנות הבאות אפשר יהיה להבחין הבחנה מדוקיקת יותר בין השכבות שנחשפה.

להלן רשימת השכבות לתקופותיהן, עם ציון אופי יישוביהם:

השכבה	התקופה	התאריך (בקירוב)	מהות היישוב
I	תקופה הממלוכית עות'אנונית	המאה ה"ג לסתה"ג ואילך	קברים
II	תקופה הערבית	המאות ה"ז—ח' לסתה"ג	יישוב
III	תקופה הרומית	המאה הא' לסתה"ג	מצודה
IV	תקופה ההלניסטית	המאות הא'—ב' לסתה"ג	מנגד ויישוב
V	תקופה הפריסית ההלניסטית	המאות ה"ה—ד' לסתה"ג (?)	יישוב
X	תקופה הישראלית הקדומה	המאות ה"ז' לסתה"ג	מצודות ובסיבן
XI		סוף האלף הרביעי —	עיר מבוצרת גדולה
XII		ראשית האלף השלישי	רביבעי
XIII		מחצית השנייה של האלף	שלחי התקופה הכלכלרי רביבעי

ג. שכבות הקדומות

על פני השטח ניתן להבחין בחומה, המקיפה שטח של 100 דונם, בקירוב (וראה צירוף 2). עובייה: 2.20 מ'. בצדה המערבי של חומה זו ערכנו חפירת נסיעון, שבה חפפנו קיר ישר ומבנה עגול, הבנויים על הסלע. במבנים אלה, הצמודים אל החומה, נתגלו חרסים מתפקיד-הברונזה הקדומה, כנראה מראשיתה. בחפירת-הנסיעון שערךנו במדרון שמזרחה לתל הגבורה נחשפה שכבת-יישוב עם חרסים וכלי-אבון מתרבות ארא-שבע. הינו, מן החלב الآخرון של התקופה הכלכלוליתית.

בחפירות שערכנו על התל הגיעו בכמה מקומות עד הסלע. החרסים שנמצאו בשכבה התחתונה הם מן השלב של אלה שנtagלו בחפירה שליד החומה. כל הממצאים אלה יש בהם כדי לעורר תקוות, כי בעוננות הבאות אפשר יהיה להבחין בשלבים המקשרים בין תרבות ארא-שבע והעריות הקדומות ביותר של התקופה-הברונזה הקדומה — כגון העי ויריחו — וכי תתרבנה הנسبות לקיומה של עיר כה גדולה בנגב המזרחי בתקופה קדומה זו.

ד. שכבות א—ו — המצדדות היישראליות

בTEL הגדוה נתגלו שרידי מצדות מוקפות מן התקופה הישראלית, שנבנו זו על גבי זו, משתי השכבות הקדומות ביותר נחשפו רק פינוט מורעתות, ואילו מן הצדודות המאוחרות נחשף, כאמור, שטח גדול יותר (لوح ד, 1-2).

אין לומר עדיין דבר על תכניתה של המצודה הישראלית (שכבה א), שזמנה, ככל הנראה, המאה ה-IV לפנה"ג. לעומת זאת ברור כבר עתה, שבשכבה השנייה (שכבה א'), שזמנה המאה ה-IV, בקירוב, נבנתה מצדודה, שהקיפה אותה חומה מסיבית, שעובייה 3 מ' ומעלה; מצד המזרחי אף נתגלה קטע שעובי 5 מ' — ככל הנראה מגדל בולט מן החומה. חומה אימנה זו שימושה בחולקה גם במצודות המאוחרות יותר, וניכר, שהבונים השתדלו להתאים את תכניותיהם לשדרידים שמיצאו. תכניתה של המצודה השלישית (שכבה וו') עדין אינה ברורה די הצורך, אף-על-פי שהסתפקנו לחושף לא מעט משטחה. על-כל-פניהם ברורו, שבצד המזרחי הוסיפה החומה העבה לא מודול על מכונה. בפינה הדרומית-מערבית נמצא מגדל-פינה, הבולט מון החומה החוצה. שכבה זו, המציגנית בטיב בנייתה, היתה השכבה העשירה ביותר במאיצאים, וברוב החדרים שנחשפו נתגלה שפע של כלים ושרידים אחרים. בשכבה המאוחרת יותר (שכבה ו') נתגלו אבני-גזית רבות בשימוש שני. שמקורן, כנראה, בשכבה וו'. בחלקו מסוותות אבני אלה באזמל רחב, ובמרכזן זיו (על-פיירוב רק שריד ממנו; ראה לוח ב, 1), בדומה לוין שבאבניו מן התקופה הישראלית שנתגלו בשומרון, במצרים, בחצורה, ברמת-הרצל ובמקומות אחרים. באבני-הגזית האחרות אין זיו, ובשוליות החלקים שבקצתיהם נראים קווים דקים מקבילים, המעידים, שהליטוש האחרון נעשה בפטיש משונן (וראה לוח ב, 2). בניית-הגזית מעידה על החשיבות המוחדת שייחסו למצודה בתקופה זו. כליה-החרס הרבים הם מן המאה השמינית, ולפיכך ניתן לשער, שהמצודה נבנתה ביום עוזתו ונחרבה ביום אחד, בשנת 734, בקירוב.

שתי הצדודות האחרונות מן התקופה הישראלית (שכבות וו'-ו') היו מוקפות חומות-טוגרים (וראה לוח ד, 1). גם בשלב זה עדין עמדת על מכונה בצד המזרחי החומה העבה של שכבה א', ומבעניהם, במקביל לה, הוקמה חומה דקה, המשווה גם לקטע זה צורה של חומות-טוגרים (וראה לוח א, 1). בפינה הדרומית-מערבית נתגלה מגדל-פינה, הבולט החוצה,

כמוחו כמגדל שנבנה בימי שכבה VI. כאן צומצם שטח המזודה במטרים אחדים, וכן נשתרמו יסודות המגדלים משתי השכבות זה לצד זה. ההבדלים בין שתי המזודות המאוחרות הם קטנים, ולמעשה אין המזודה של שכבה VI אלא שיפוץ של מזודה שכבה V.

התכוית הכללית של שתי המזודות המאוחרות, שהיו מוקפות חומות בסוגרים עם מגדלים בולטים, דומה אפוא מאוד למזרות הישראליות שנתגלו בקדש-ברנע² ובחרבת עוזה (חרבת ע'זה)³. הממצא העשיר שנמצא בשתי שכבות אלה אינו מניה מקום לספק, שכן משלחי המאה השמינית וממיהה השבעית, בידנו נתונים מספיקים כדי להניח, שמזודה שכבה VI נבנתה בימי חזקיהו ונחרסה בשנת מסעו של סנחריב ליהודה (701 לפט"ג), בעוד שמזודה שכבה VI נבנתה בימי יאשיהו — או אולי כבר בימי מנשה — ונחרבה בשנת 609, או סמוך לחורבן בית ראשון. מסתבר, שמזודות קדש-ברנע וחורבת עוזה הן מאותה תקופה, ונראתה, שבנויות אינה קודמת למאה השמינית לפט"ג.⁴

ה. הבניינים והתקנים השונים

בשטח המזודות הישראליות נחשפו לא רק חדרי החומה, אלא גם מבנים אחרים, כגון: בנייני-מגורים, מחסנים ומתקנים-מלאכה. בחלקו הדרומי של השטח נחשף בניין מן הטיפוס של "בניינים בעלי ארבעה מרוחבים", שני קירותיו החיצוניים לא היו אלא חומות-הסוגרים של שכבות VI-VII. בניין זה עמד על חלקו בשינויים מסוימים, בשכבות VI-VII, ועל רצפתו השונאות, שהפרידו ביניהן רבדים של שריפה ועפר, נתגלו באתרם הרובה כלים שלמים. תמונה זו, שחורה ונתגלתה לעינינו בחדרים וברים, מוכיחה, כי המזודות השונות נחרבו לפתע וכי בידי התושבים לא הייתה שותה להציל את רוב חפציהם. באחד המחסנים של שכבה VI, למשל, שקיורתו היו עשוויות חומר, נתגלו זה לצד זה למעלה מ-40 כלים, שכמה מן הקטנים שבהם נמצא שלמים ותמיימים (וראה לוח ג. 2). למצב השתמרות הטוב של הבניינים

C. L. Woolley & T. E. Lawrence, *The Wilderness of Zin, PEFA*, 2
3, 1914, pp. 64—67; Fig. 8

ג. אהרון, נגב יהודה, יהודה וירושלים, ירושלים תש"ג, עמ' 53—56, צייר 2.

ד. שם, עמ' 55.

ושל הממצאים האחרים הוטיפה גם שכבה הילס העבה, שכיסתה את השכבות השונות עד מהרה, ויצרה שכבת-מגן אטומה, אפיקי נוחה לחפירה. בכתם מוקמות נתגלו מתקנים של בתים מלאכה שונים, באחד מהם, שנחשף ברובו, נמצאו תאים רבים (וראה לוח ג, 1) וכן תנור גדול ומיחיד במינו, מכתשי-אבן, כליקיבול גדולים, סיריריבישול בעלי ידית אחת וכמות גדולה של פכים וpecios מגדלים שונים. ניתן אולי לשער, שਮתקנים אלה שימשו להפקת בשמיים, אפיקי הם שונים במקצת מן המתקנים שנתגלו זה לא כבר בעין-גדי. יש לקוות, שלאחר עיבוד החומר ובדיקתו יוכל להסביר מסקנות ברורות יותר.

שפע הממצאים, ובמיוחד משקלות-האבן המרובים שנמצאו בחדרים השונים (וראה לוח ח, 4), מעידים עדות נאמנה, שבמצודות של ערד ישבו לא רק חיילים, אלא גם בעלי- מלאכה וסוחרים.

תחום היישוב לא היה מוגבל לשטח המצודה בלבד, על הגבעה הגבואה, שכן גם בבורות-הנסיוון השונים שנחפרו מסביב נמצאו חרסים וממצאים אחרים מתקופת-הברזל. במיוחד ראויות לציון מגילות-האבן העגולות הרבות משלבים שונים של התקופה הישראלית (וראה לוח א, 2), המעידות, שהתוישבים עשו גם בחקלאות.

ו. כליה החרס והמצאים האחרים⁵

כליה החרס

הממצא הקיראמי מעניין מבחינות רבות, אך נדגיש כאן רק שתיים מהן: (א) הממצא הקיראמי העשיר והמגוון שנחגלה בשכבות מתקופת-הברזל (וראה לוח ג, 1) יש בו מושם תוספת חשובה לדייעותינו על התפתחות הקיראמיקה בתקופת-הברזל ועל הכרונולוגיה הפנימית שלה. עיבוד החומר אמן טרם נסתיים, אך נדמה, שעל-סמן הממצא בערד אפשר יהיה להבחין הבחנה ברורה יותר בין הקיראמיקה של המאה זו' לבין זו של המאה חח', דבר שהיה קשה לעשותו על-פי הנתונים שהיו בידנו עד כה. אף נדמה, שבזירות החומר שנמצא בערד אפשר יהיה להתקרב לפתרון אחת הבזירות שהיו עד כה שונות במחולקות, הללו היא בעיתת זמנה של שכבה 111 בלביש.

5. את הפרק הזה כתבה רות עמירן.

הרושם הוא, שמדובר ערד מוחקים את דעתה של גב' טאנל, שכבה II
בלכיש נהרסה על ידי סנחריב.⁶ (ב) הממצא בערד יש בו כדי למדנו
מה היו הגורמים שהיוו את המכשול הקיראמי של יישוב בגבולות של מדינת
יהודה: מצד אחד נתגלו כלים האפייניים ליישובים ביהודה, ומצד אחר
נחשפו טיפוס-כלים שמצוירים ביהודה היא נדירה, טיפוסים האפייניים
בעיקר ליישובים בעבר-הירדן (וראה לוח ג, 3). כן מן הרואי לצין, שלא
מצאו כלים דוגמת הכליםagus שנתגלו בעציונ-גבר ובאתרים רבים אחרים
בנגב. מן הכלים שנמצאו בערד עולה, שהძודה הממלכתית והיישוב
שהתקיים סביבה היו חלק בלתי-נפרד של ממלכת יהודה.

המצאים האחרים

נסוף לכלי-הhrs נמצאו כל-יעבודה שונים ממחכתה, משקלות, חפצי נוי
וأمانות וכן פסילים למיניהם. עניין רב מעורר חפץ אמנות שמצא בлокוס
אחדMSC 7 או 17: שבר של קערית מצף (וראה לוח ג, 1), המוטרת
בעיטורים חרוטים של עלילות וניתניהם. קעריות דומות, עשויות מצף
ה-*ה- Tridacna squomosa*, נמצאו במקומות רבים של העולם התרבותי של
המאות זו—רו, כגון: אשורה, נמרוד, נאקוראטיס שבמצרים, דלפיו שביוון
ואטරוריה שבאיטליה.⁷

גם ביישוב הערבי (סוף שכבה II) נמצא חפץ אמנות: ראש של
חיה, המוטר בצלבים (וראה לוח ח, 3). על-יםך כלים דומים, שנמצא
במספר רב למדי במקומות אחרים,⁸ ניתן לשער, שהראש שימש חדק לכלי
דמוי-חיה. מן הרואי לצין גם את מצם הטוב של הצלבים, תופעה שהיא
מיוחדת לאקלימה היבש של ערד.

ג. טביעות-החותם והכתובות⁹

חפירותינו נתרכזו בשפע בלתי-רגיל של כתובות, בעיקר בשכבות השונות
מן התקופה הישראלית.

O. Tuf-
וכן: *Lachish*, III, London 1953, pp. 45, 47–48, 55–56 ff. 6. וראה:
nell, *PEQ*, 1959, pp. 90 ff.

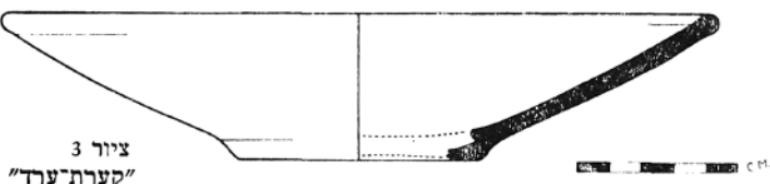
F. Poulsen, *Der Orient und die frägriechische Kunst*, :למשל 7.
Leipzig 1912, S. 59—74

8. דוגמה מה'רבת מגדר — ראה: *QDAP*, 10, 1942, Pl. XVIII:4

9. את הפרק זהה כתוב י. אהרון.

עוגנת-הophageות הראשונה בתל ערד

נמצאו 5 ידיות עם טביעות-חותם מלכתיות, אך על-אף מספין המועט נודעת חשיבות רבה לעובדה, שכןן לקבוע באיזו שכבה מקורו. בשכבה 117 נתגלו שתי טביעות עם חרופושים בעלי ארבע כנפיים, אחת מהן על ידית, המחווררת עדין לחלק של קנקן, שנמצא, כנראה, באתרו. שלוש טביעות-חותם עם הסמל הדורי-כנפי לא נמצאו במערך סטרטיגרافي ברור. כן יש לציין, שבשכבה 117 אמנים נתגלו כמה קנקנים שלמים מטיבוס הקנקנים עם טביעות מלכתיות, אך על ידויותיהם לא היו טביעות-חותם

(וראה לוח ג. 2). נמצא זה מאשר את המסקנות שהסקנו מלהשווות הממצאים בرمת-ירחאל עם זה בלביש¹⁰, והוא, שהסמל הארכיאולוגי הוא מימי חזקיהו ואילו הסמל הדורי-כנפי — מימי מנשה. כן נמצאו שתי טביעות חותם פרטיות, מהן אחת על בסיס של קערה, וחליטים עם חריגות שונות. המציגות רק לאותיות בודדות. לציון מיוון ראייה "ק ע ר ת י ע ר ד" (וראה ציור 3; לוח ג. 2). שברי כליזה, שהצלהנו לשוחזר את מחציתו, נתגלו באחד החדרים שבפינה הדרומית-מערבית של מצדית שכבה א'ו (המאה ה-ט), יחד עם גרגיר וקנקן בעל משף, שנמצאו שניהם שלמים. קראנו לקערה זו "קערת-יערד" משות שבחלקה הפנימית חרוטות שבע פעמים, לפחות, האותיות "יערד". האותיות כתובות בכתב עברית-פיניקי קדום, אך בהיפוך האותיות. ארבע פעמים נכתבו האותיות בצדורה ניגאטיבית, אף-כדי כיון הכתיבה הוא הכוון המקורי, ככלומר, מימין לשמאל; ואילו בפעמי החמשית הכתיבה היא גם ניגאטיבית וגם משמאלי לימין. בפעם השישית נהחרתו רק האותיות "יער", ואילו מן החירותה השביעית שרד עיגול העין בלבד בקצת השבר. קשה לדעת, מה הניע את הכותב לחזור את שם העיר בצדורה מייחدة זאת — שמא כתוב זאת מהתלמיד? או אולי לפניו כתוב מגני? אך תחא כוונת הכותב אשר תחא, מציאותה של הקערה יש בה כדי לחזק את זיהויו של העיר עם ערד. בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל זהו אחד המקרים הנדרים שתגלו אפיקראפית מאשרת את זיהוי המקום.

חשיבות מיוחדת נזוצה לאוסטרוקונים הרבים שנתגלו בחפירה, שנשתמרו היטב לאקלים היבש ולשבטה-המגן של הליט. בסך הכל נתגלו 29 אוסטרוקונים, מהם 5 כתובים בכתב ערבי, 3 — בכתב ארמי, והשאר — בכתב העברי הקדום. ואלה השכבות השונות שבחן נחשפו האוסטרוקונים:

הכתב	מספר האוסטרוקונים	השכבה
ערבי	5	II
ארמי	1	IV
ארמי	2	V
ערבי	6	VI
ערבי	9	VII
ערבי	4	VIII
ערבי	1	IX
ערבי	1	X

מן העיון בטבלה עולה, שברוב השכבות נתגלו אוסטרוקונים, דבר המעיד שהריסים היו חומר כתיבה נפוץ למדי¹¹. רוב האוסטרוקונים העבריים הם מכתבים וחוותנות. האוסטרוקון שנשתמר במצב התקין ביותר נתגלה בשכבה 117. זהו מכתב שלתו אדם בשם ינחמייה, ובו 15 שורות, שבכל אחת מהן נשתרמו כ-10 אותיות. המכתב פותח במלחה "וועת" (ועת), דוגמת מכתבי לכיש; בשורה 13 נזכר "מל[ך] יהוד[ה]" ; בשורה האחורונה כתוב: "את הרעה אשר...". המכתב מכוון למדי, שכן חסרים חלקי התחthon והשמאלי. מן

הראוי לציין, שגם המכתב העברי הקדום ביותר שנתגלה עד כה.

שאר האוסטרוקונים קטנים יותר, ובחלקם נשתרמו רק אותיות בודדות. טרם הצלחנו למצוא שיטה לחיזוק הכתב הדורי. על-אף העוראה שהושיטה לנו המعبدת הארץית של משטרת ישראל. במקרה אוסטרוקונים אפשר להבחן�名ות של נשים ובמספרים. באחד מהם אף ניתן לקרוא את המלה "מעשר"; אחריה באים מלה נוספת ומספר. מותר אפילו להניט, שרוב האוסטרוקונים הם מארכליוני המצדדים.

גם מבחינה פאליאוגראפית נודעת חשיבות רבה לאוסטרוקונים. למעשה, זו הפעם הראשונה ששבcobתו השונות של תל אחד נמצאו אוסטרוקונים שונים במבנה סטראטיגרافي ברור. הבדלי הכתב הם ניכרים, ועל-פיירוב אין קושי לייחס אוסטרוקון לשכבותו לפי צורת הכתב בלבד. בקביעת תאריכי השכבות השונות שלילימים המחק הפאלאוגראפי ומאות כליהחרס השלמים זה את זה ומאפשרים להגיע לדיווק רב יותר מבשאר תלי יהודה. כך, למשל, ניתן לקבוע לפי הכתב, שהמכתב שכבה 117 מאוחר לחרסי שומרון, ומאהר שכתו זומה ביותר לזה של הפאפריות העברית מוזאי מורבעת¹², מתחזקת הסברה, שכבה 117 נחרבה בידי טבח (סוף המאה השמינית).

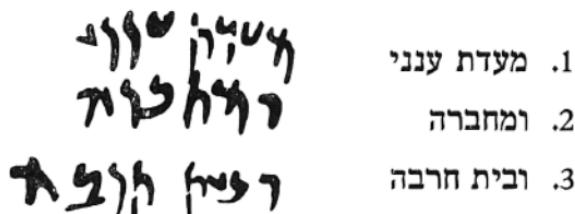
בסקירה ראשונה זו נוכל להציג את קריאתנו של שתיים מן הכתובות בלבד:

1. אוסטרוקון ארכמי מס' 1/196 A (ציור 4). — אוסטרוקון זה נמצא בולוקס 37, השיך לשכבה 7 או 7 (לפי הכתב יש ליחסו לשכבה 7).

11. אולי במיוחד במצבות מלכתיות. והשוו, למשל, האוסטרוקונים מעזיז'נבר (N. Glueck, *BASOR*, 80, 1940, pp. 3—10; 82, 1941, pp. 3—11) ומאזד'חביבו (י. נות, ידיעות, כב, תשכ"א, עמ' 119—128; כב, תשכ"ג, עמ' 158—164).

12. השווה את המחק המאלף והלוח המשווה אצל: F.M. Cross, *BASOR*, 165, 1962, pp. 34 ff.; p. 37, Fig. 1

במפלס 74.50. מידותיו: 9×6.5 ס"מ. זהו שבר-קנקן גדול עשוי טין אדום, ליבת אפורה וגוריסטים לבנים, המוחפה חיפוי לבן חיזוני. הכתובת כתובה בדיו שchorה על צדו הפנימי של השבר (וראה ציור 4; לוח ת, 2). נשמרו שלוש שורות, ואילו מן השורה הרביעית נותרו רק שרידים. בין המילים רוחחים קטעים. זהה לשון הכתובת:

1. מעדת עניין

2. ומחברה

3. ובית חרבה

ציור 4
אוסטרקון ארמי

זו רישימת-שמות, שנרשמה וدائית בעקבות משלוח מסוים. בשורה הראשונה נזכרת עדת בשם עניין. שם זה ידוע מתיקופת שיבת-צ'zion (דה"א ג, כד) ונופיע גם בכתב-ריבי¹³. ידוע, שבתקופה זו היה גם יישוב בשם ענניה (נח'יא, לב), היא Bethany (בית ענניה), כיום אל-עיזריה שבקרבת ירושלים. השימוש במילה עדת כמרכיב של שם מקום אינו ידוע לנו ונשאלת השאלה, אם אין הכוונה לעדת — במובן קהיל, אסיפה — של מקום, או למשפחה בשם עניין¹⁴. את השורה השנייה אפשר אמן לקרו "זומחברה", "זומחברה" או "זומחברה", אך לא מן הנמנע, שלפנינו מקום בשם "חברה". יתרה, שם זה נשתרם בשמו של ואדי חברה, היורד ליט'-המלח במרחק של 20 ק"מ מצפון לערד. ואדי זה נתפסת בזמן האחרון בעקבות גילוי המערות בו. גם בשורה השלישית כתוב, נראה, שם מקום, המתחילה במלה "בית". את השם

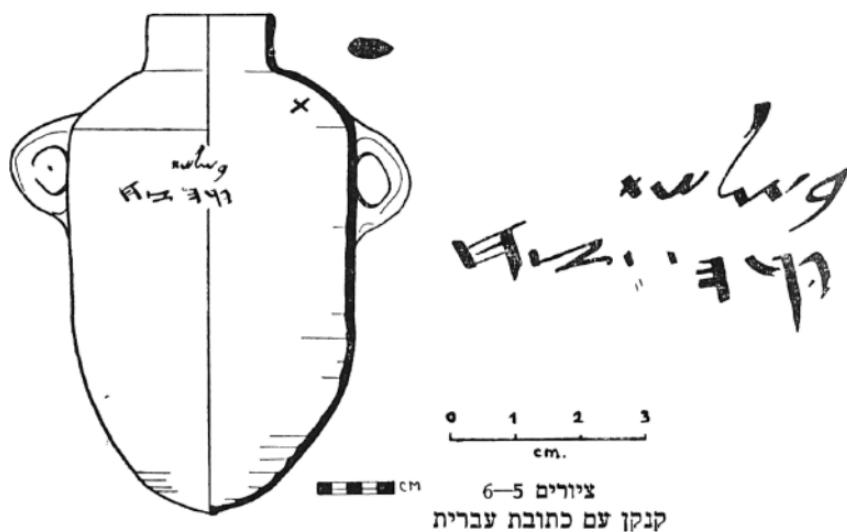
A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, 13 Oxford 1923, passim; E. G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramic Papyri*, New Haven 1953, passim

14. במשמעות זו מופיעות המלה "עדת" גם בכתב-ריבי; וראה: קאולי (למעלה), הערת (13). פפירוס 15, שורות 22 ו-26.

"בֵּית חֲרַבָּה" אפשר להשווות לח'רבת ח'רבתה, הנמצאת מדרומ-ימזרה לאשתמות, במרחק של 11 ק"מ מTEL ערד. גם ייתכן, שביטהו את השם בצורת "בית חרובה", בדומה לכפר חרובה, הידוע מן התלמיד.

הכתב דומה ביותר לזה של האוסטרוקוניים הארמיים מעזיאן-גבר (תל אל-ח'יליפה) שפרסם פרופ' גליק, ובמיוחד לזה של מס' 2069, המכיל רשימה של כינויים יין.¹⁵ הכתב מייד בבירור, שהאוסטרוקון הוא מן המאה החמישית או הרביעית לפסה"ג, ותפקדו ודאי לא היה שונה מזה של האוסטרוקוניים מעזיאן-גבר. יתרון, שיש קשר ישיר בין אוסטרוקוני שני המקומות, שהרי מערד ירדה אחת הדרכיהם הראשונות לערבה ולאילת.

2. כתובות בכתב העברי הקדום. — כתובות זו נכתבו בדיון שחוורה על קנקן שלם (מס' C 287/4; ציורים 5 ו-6), שנמצא, יחד עם כלים אחרים, על רצפת אחד מחדרי הבית שבחוינה הדרומית של שכבה VII (לוקס 433; מפלט 75.95). על דופן הקנקן נותרו שרידים של משח לבן, ששופשף במקומות הכתובות. מתחת לכתב נראים שרידים של כתוב קדום יותר, ונראה, שבמקומות זה נרשמו בו אחר זו כתובות אחדות ונמחקו. מעל למתח הקנקן, סמוך לידיית, סימן של צלב — או ת"ז קדומה — אף הוא כתוב בדיון שכחו. בכתובות עצמה נראים שרידים משתי שורות (וראה ציורים 5 ו-6; לוח ת, 1):

N. Glueck, *BASOR*, 80, 1940, pp. 3 ff.; Figs. 3—4 .15

1. בשלשת

2. ירח צח

חמש האותיות של השורה הראשונה הן ברורות. בעיקר מתחת לשין'ן
השנייה ומשמאלו לתין'ן נראים סימני-כתב דמיומי, השיכים, כנראה, לכחות
קדומה יותר. באربע האותיות האחרונות של השורה השנייה נשתרמו שרידים
מספיקים כדי להיות בטוח בקריאתן. האות הראשונה יכולה להיות גימל או
יז"ד, אפקטי לאור תוכן הכתובות האפשרות מתאפשרת יותר על
הדעota¹⁶. לפיכך אפשר לשער, שהכתובות מכילה תאריך. בשורה העילונה
נרשמה השנה השלישית ("בשלשת", כדוגמת "בשנת החשעת" בחרסישומרון),

ושורה התחתונה נרשם שם החודש, הוא "ירח צח".

יתכן אפוא, שבכתובות קטרה זו נשתרם שם של חודש עברי קדום, שלא
היה ידוע עד כה. שמות החודשים הקדומים נשתרמו במקרא רק שמותיהם של
הירחים זיה בול, איתנים, ואולי אביב, וניתן לשעה, ש"ירח צח" הוא אחד
החדשים הנוספים של הלוח העברי הקדום.¹⁷.

קשה לקבוע, מדו"ע נרשם התאריך על הקנקן שלפנינו. שما שימש כלי
קיבול בתעשיית-הבשימים ונרשם בו התאריך המדויק של מלאוי הכלוי?
שרידי-הכתב הקדומים יותר מעידים, שהכתובות נמחקה ושונתה מדי פעם.

ה. שכבות המאוחרות

נמצאו רק קירות מסוימים שאפשר לייחסם לשכבה VII. כן נמצאו מעט חרסים
מן התקופה הפרטית, כגון של כליריבוא אטימי, המעידים, שגם בתקופה זו
היה בתל מושב.

16. לפני הצדה נראים שרידים של קו מאונך. יתכן, שהוא קו פריד בין המלים,
או שריד מן האותיות שנמחקו. קרייתן של המלה הראשונה ("בשלשת") ושל
המילה האחורה ("צח") הן בטוחות. המלה "ירח" היא בחלקה השלמה, אך שרידים
חולמים שלמה זו, לא מצאו שלמה אלטרנטטיבית מתאפשרת על הדעת.

17. המלה "צח" מופיעה במקרא פעמים אחדות במשמעות "مبוהיק, בהיר", אך
יתכן, שהוא של החודש נזכר באחד הפסוקים שעד כה לא הובן כראוי: "כי כה
אמר ה' אליו אשכotta ואביטה במקוני, כחם צח עלי אור כבעם כל בחם (תרגום)
השבעים גורס ('באים') קציר" (יש' ית. ד). אפשר לשער, כי ירח צח הוא אחד
מהדשי הקיין החמים וכי יש לפרש את המלים "חם צח" כחומר של חודש צח.

בתקופה ההלניסטית (שכבה VII) נבנה במרכז התל מגדל, שמידותיו: 18×18 מ', בקירוב. למעשה, מצאנו רק את יסודותיו המאסיביים של המגדל, שחוירו דרך כל השכבות הקדומות, עד הסלע. במקום שחרפנו לא נשתרמה רצפת המגדל, אך היו קשורים אליו חדרים אחדים, שבהם נמצא כלירחוס הלניסטיים (המאות ה-IV–II, בקירוב). לעומת זאת אין אפשרות לקבוע בוודאי מתי נבנה המגדל, אך נראה, שהזוהאחד הדיווחים של הנגב, כגון זה ב-*באלאט Ma'lakh* (תל אל-מלך) השכנה, שאליה נמלט הורדוס אגריפס (קדמ' י), הוא ב).

המגדל בערך נהרס, כנראה, עוד לפני התקופה הרומית. שכבה III היא מן התקופה הירודיאנית, ככלמה, מן המאה ה-III לספירה, בקירוב. מתוקפה זו נתגלו שרידים מועטים בלבד על התל, ונראה, שבתקופה זו לא הייתה מצודה במקומות. בקצבו התתיכון של החצר המערבית נתקלנו בכניסה למערה, ובזה שפע של כלירחוס מן התקופה הירודיאנית, לרבות חרוטים נבטיים. מאחר שתקרת המערה, שהיתה חצובה בסלע, התמוטטה בחלקה, לא סיימנו בה את החפירה.

לשכבה III שייכת מצודה רומית, שנבנתה בשיא התל, על גבי המצודה הקדומה (וראה לוח ה, 1). מידותיה: 20×25 מ', בקירוב. למצודה צבר מרכזית, המוקפת חדרים בשלושה צדדים. ליד הקירות נחשפו אומנות, שעלייתן מתח הקשתות שנשאו את התקורת. המצודה הרומית הייתה ודיי אחת החוליות בקו הי-י, שחבר את מלחתה (*Moleatha*) עם קרמל.

שכבה II היא תיקון והרחבה של מצודה זו, שחילק מקורותיה בהרסו, ואילו חדרים אחרים הוקטנו על-ידי מהיצות. על רצפות מצאנו חרוטים מראשית התקופה הערבית, ונראה, שבתקופה זו הופיעו המבנים לאכסניה או לביח-מנזרים גדולים. בפינה הדרומית-מזרחתית נঠגלתה תעלת-מים, שהובילה, כנראה, את המים שנקו בשטח המבנים אל בר-אגירה שמחוץ לשטח המצודה. התעלה הייתה מטויחת ומכווצת בלוחות-אבן.

השכבות העליונות של התל מופרעות על-ידי קברים רבים (שכבה I), שנחפרו במקומות, כנראה, מן המאה ה-IV ו-AIL.

ט. בעיית ערד הכנעניית

חפנו בתל מצדות רבות, שנבנו זו על גבי זו בתקופות היישראליות, ההלניסטיות והרומיות. בתקופות השונות התפתח יישוב סביב מצדות אלה, השכבה היישראלית הקדומה ביותר, שידייעותינו עליה הן מעטות מאוד עד

כה, היא, כנראה, מן המאה ה-ii לפסה"ג, ככלומר, מימי דודיאו שלמה. לפניו כן, בתקופת הארכונזות הקדומות, שכנה במקום עיר גדולה. מאוז חרבת עיר זו בראשית האלף השלישי לפסה"ג — עמד המקום בשםנו רוב האלף השלישי וכל האלף השני, עד להקמת המצודה הישראלית, במאה ה-ii, מאחר שגם בעיר התהוויה לא מצאנו אפילו חרס אחד מן התקופה הכנעניית התקיומה או המאוחרת. על-אף המספר הרב של בורות-הנסין שהפרנה אפשר

לקבוע בוודאות רבה למדוי, שהتل לא היה מיושב בתקופות אלה.

עובדת זו מעוררת בעיה גיאוגרפית-היסטוריה. לפי המקרא היה "מלך ערד יושב הנגב" המלך הכנעני החזק ביותר neben המזרחי בימי הכליבוש הישראלי, והוא שהיכה את בני-ישראל בחרמיה ומגע מהם את הפריצה היישירה לארץ כנען (במ' כא; א; יד, כ-מה; לג, מ; דב', א, מד). כן נזכר מלך ערד ברשימת מלכי כנען המנוזחים (יהו' יב, יד).

קשה להטיל ספק ב邏יינותה של מסורת מקראית זו, החזרת פעמים אחדות, אף-על-פי שלכארה היא סותרת את הממצא הארכיאולוגי. מן הראי לציין, שכבר בסקרים השונים שנערכו לפני החפירות הובחנו בערך זה בתולדות היישוב, ולפיכך העלה פרופ' גליק את ההשערה, ש"מלך" ערד לא היה אלא ראש של שבטים-נוודים, שהתגורר בסביבת התל¹⁸.

אם יש מקום לפקס ביזייתי המקובל של התל עם ערד, המבוסס בעיקר על שמו של התל בימינו (תל עראד)? על-כל-פניהם ברוח, שהשם כבר היה קשור למקום בתקופה הרומית, לכל המאוחר, שהרי אבסביס מעיד, שבמיל הרביעי מלחתה ובמרחך של 20 מיל מחברון היה כפר בשם ערד¹⁹. מלחתה העיר זוהתה עם ח'רבת כסיפה, 6 ק"מ (= 4 מיל) מדרומ-מערב לתל עראד, ובצדה נזכرت במקורות גם המצודה של מלחתה, היא תל אל-מלחה. המרחק מתל ערד לחברון בקורסואיר הוא 27 ק"מ, והמרחק של 20 מיל (= 30 ק"מ) מתאים אפוא בהחלט (וראה ציור 2). לעדויות אלה נוספה עתה התגלית הארכיאפית של "קערת-עראד", ולפיכך אין עוד להטיל ספק בנוכנות הזיהוי. נשאלת אפוא השאלה: האם שכנה ערד הכנענית במקום אחר מערד הישראלית? תשובה על שאלת זו אפשר למצוא בכתובות-ישייק (920 לפסה"ג, בקירוב), שבה נזכרים שני מקומות בשם ערד: "חגרים ערד רבת (ו) ערד

N. Glueck, *Rivers in the Desert*, New York 1959, pp. 114 f. 18

. מס' 30 בהזאת מלמד.

לבית ירחתם"²⁰. חגרים אלה הם ודאי המצדות הישראלית האפיגניות לנגב²¹, ומסתבר, שבימי שלמה היו בנגב שתי מצודות, האחת בשם "ערד רבתה" — כולם, ערד הגדולה — והשנייה בשם "ערד לבית-ירחתם".

כדי לפתח בעיה זו ערכנו סקר במקומות מספר בסביבה. מאחר שבטל ערד לא נמצא אף בארכ אחת (מיימו באים מבורות בלבד), ומאהר שקשה להניח, שעיר כנענית חשובה התקיימה ללא מקורותים קבוע — חיפשנו בארכות במקומות אחרים. אמנם גילינו בארכ עתיקה בחורבת טוב (ח'רבת ארטיב), במרחק של 6 ק"מ מצפון לערד (נ"צ 1639.0817), אך שידידי היישוב במקום זה דומים לאלה בתל ערד: ממערב לארכ מתנשא תל עם שרידים מראשית תקופת הברונזה הקדומה ומתקופה הישראלית, ומזרחה לה, ממש מעלה, מצאוו שרידים של מצודה גדולה מן התקופה הישראלית.

נראה, שבחינה אריאולוגית המקום היחיד הבא בחשבון לזיהוי עם ערד הכנענית הוא תל אל-מלח (תל מלחתה), במרחק של 12 ק"מ מדרום-מערב לתל ערד. לדרגי התל נמצאת בארכ עשרה במים, שהיא עד היום המקור העיקרי להספקת מים של בדורי הצפוני. כדי לקבל תמונה ברורה יותר על אפיו של תל זה עשינו חתך קטן במדורנו הצפוני. נתגלו שרידים של כמה חומות זו על גבי זו, מתן אחת עם חקלקה גדולה של לבנים. חתך קטן זה, אמנם אין בו כדי לאפשר הסקת מסקנות ודאיות, אך כבר עתה ניתן לומר, שיש הבדל בולט בין תל זה לתל ערד; כן ברורו, שמצויותבו ביצורים חזקים מן התקופה הכנענית.

לאור כל האמור לעיל אפשר להציג את הפתרון הבא: ערד הכנענית שכנה בתל אל-מלח, במקום מקוריהם העיקרי באיזור. אחרי חורבנה התנחלו בסביבתה משפחות של קינים (שפ', א, טז), בינהן אולי בית-ירחתם.²² על גבי תל זה בנו דוד או שלמה את אחת מצודותיהם, היא ערד לבית-ירחתם, אך במרחק של 12 ק"מ מצפון-מזרחה למקום הוקמה מצודה שנייה. רשת המצדות הישראלית שנטגלו בסביבה — ביחוד חורבת עוזה, שנבנתה

J. Simons, *Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists*,²⁰ Relating to Western Asia, Leiden 1937, p. 185, Nos. 107–112; B. Mazar,

VT, Suppl. IV, 1957, p. 64

21. וראה: ב. מיזולר (מוֹר), הרקם והחגור, ספר אפסטינן, ירושלים תש"ג, עמ' 319–316

22. יתכן, כמובן, שם זה הקשור בנגב הירחמאלי.

8 ק"מ מדרום-מזרח לתל ערד — מעידה, שבכו זה ירדה הדרך הראשית לערבה, לאדום ולאילת, היא "דרך-אדום" המקראית²³, אחד מעורקי הכלכלה החשובים ביותר של הממלכה. לפיכך נבחר מקום זה, החולש על הדרך ועל הסביבה כולה, ליסטוד המצודה הראשית באיזור, היא "ערד ורבת". השם הקדום נשתרם מעתה במצודה הראשית, ואילו המקום הדרומי נקרא בתקופה הרומית על שם העיר הראשית באיזור, היא מלחתה (= מלח)²⁴. תמונה זו יש בה משות הסבר למערך היישובים והdrocites בגב המזרחי בתקופות הכנעניות והישראלית, אך אין כאן מקום לעסוק בשאלות הטופוגראפיות-היסטוריה המעניינות הקשורות בכך.

23. ראה: ג. אהרוןוי (למעלה, הערתה 3), עמ' 53 ואילך.

24. ח'רבת כסיפה (= מלחתה) הייתה העיר הראשית באיזור בתקופה הרומית (F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, pp. 391 f.) יישוב בתקופה הישראלית, כפי שמדוים החרטים שלקט יורם צפורי.